

VÁLTOZATOK EGY TÉMÁRA – MEGJEGYZÉSEK PETELEI ISTVÁN ELSŐ ÉS UTOLSÓ KÖTETÉHEZ

VARIATIONS ON A THEME – REFLECTIONS ON PETELEI ISTVAN'S FIRST AND LAST BOOKS

Bárdos Dóra ¹

¹ Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

Kulcsszavak:

Petelei István, novella, változatok

Keywords:

Petelei István, short story,
versions

Cikktörténet:

Beérkezett 2015. november 10.
Átdolgozva 2015. december 31.
Elfogadva 2016. január 31.

Összefoglalás

Petelei István az előző századforduló magyar irodalmának méltatlanul elfelejtett novellistája. Készülő doktori dolgozatomban könyvformában megjelent elbeszéléseivel foglalkozom. Tanulmányomban első és (az életében megjelent) utolsó kötetét állítom egymás mellé különbségeket és hasonlóságokat keresve.

Abstract

Petelei István was an original actor of the Hungarian literature at the 19th century. He is almost forgotten though worthy of notice. In my PhD dissertation I currently work on I examine his short stories released in book form. My essay is about similarities and differences of Petelei's first and last book.

Petelei István az előző századforduló elismert erdélyi novellistája volt. [1] Készülő doktori dolgozatomban az ő könyvformában megjelent elbeszéléseivel foglalkozom, többek közt azt kutatva, milyen retorikai, poétikai, szemantikai eszközökkel és narrációs megoldásokkal éri el, hogy elbeszéléseinek világa olyan egyéni hangvételi lesz. Petelei viszonylag rövid pályája alatt hét elbeszéléskötetet publikált (*Keresztek*, *Az én utczám*, *A fülemile*, *Jetti*, *Felhők*, *Vidéki emberek*, *Az élet I-II.*). Tanulmányomban ezúttal az első és az életében megjelent utolsó kötetét állítom egymás mellé, s több szempontot figyelembe véve próbálok rámutatni egyes hasonlóságokra és különbségekre.

Petelei igazi műfaja a novella volt. A fentebb felsorolt hét könyv közül hat elbeszélésgyűjtemény, egy pedig kisregény. Kötetben nem is adott ki mást életében, csak kis formák meghatározta történeteket. Egyetlen "nagyregénye", amely egyébként egyáltalán nem hosszú, csak folyóiratkiadásban látott napvilágot 1887-ben, s amikor, immár posztumusz, kötetben is kiadták, terjedelme miatt egybekötötték egy hosszabb novellával. [2]

Petelei műveit először általában újságban, folyóiratban közölte. Több év termését rendezte kötetekbe. Az 1882-es *Keresztek*ben, amelynek megjelenésekor a szerző épp 30 éves volt, tíz különálló írást gyűjtött össze. Utolsó, két részben kiadott könyvében, az 1905-ös *Az életben* viszont harminckét írás szerepelt. Mivel a hat novelláskötetben összesen nyolcvanhat elbeszélés olvasható, a fenti számok azt jelentik, hogy Petelei első és utolsó kötete, amely összesen 42 történetet tartalmaz, felöleli a szerző kötetbeli kiadásra alkalmasnak ítélt munkásságának gyakorlatilag a felét.

Tapasztalhatunk azonban egy jelentős változást is: a *Keresztek* 272 oldalas könyv, benne tíz elbeszéléssel. *Az élet* azonban két, egyenként 208 oldalas kötet, benne harminckét írással. (Ehhez érdemes összevetésül még hozzátenni, hogy minden Petelei-novelláskötet ilyesfajta terjedelmű: a leghosszabb *Az én utczám*, amely 280 oldalas, a legrövidebb a *Vidéki emberek* a maga 156 oldalával.)

Mindez – a tipográfia eltéréseit nem tekintve is – mutatja, hogy élete végén Petelei rövidebb terjedelmű, sűrítettebb szövegű novellákat írt. [3] A kritikai kiadásban az első könyv 86, az utolsó kettő (!) 135 oldalt tesz ki. Bár mindkét kötet leghosszabb elbeszélése 13 oldalas (úgy tűnik, ez volt a Petelei számára még áttekinthető szerkesztésű novellák hosszának maximuma), a *Keresztekben* két ilyen is található (a tízből: *Ledőlt oszlopok*, *Szikra a homályban*), *Az életben* azonban csak egyetlen ilyen van (a harminckettőből: az *Egy asszony története*). S míg a *Keresztek* történeteinek hossza tíz és hat oldal között váltakozik, kivételt pedig csak a mindössze négyoldalas *Az én szomszédom* jelent, *Az életben* huszonhét oldaldas vagy annál rövidebb írást olvashatunk. A legrövidebb az *Apró képek* ciklus három darabja, a féloldalas *Honvág*, s az egyoldalas *A tudatlan madár* és *Az irgalmas ember*. [4]

A fenti terjedelmi eltérések különösen tanulságosak, ha figyelembe vesszük, hogy mind *Az élet*, mind pedig a *Keresztek* darabjai négy év válogatott termését jelentik. Az utolsó kötet esetében ennyi idő telt el a megelőző, a *Vidéki emberek* megjelenése óta, az első kötetben pedig Petelei az előző négy év folyóiratterméséből választotta ki a szerinte kötetbe illő darabokat.

Hasonlóság a két könyv között, hogy mindkettő történetei először folyóiratban láttak napvilágot. Már Kozma Dezső is rámutatott, hogy ez Petelei korának sajátossága: az irodalom és az újságírás összefonódik, a novellaszerzők egyszerre tárcaszerzők, s a tárcáírók gyakran hoznak létre novellaszerű írásokat, amelyeknek műfaji besorolása néha egyáltalán nem egyértelmű. [5] Ehhez azonban hozzátehető, hogy Peteleinél, a szerkesztőnél, újságírónál és írónál a formák találkozásából és a műfajok cserélgetéseiből tulajdonképpen új műfaj született. Míg anyaggyűjtésében, műterveiben elkülönül szépirodalom és újságírás, addig tárcái elvezettek miniatűr elbeszélésekből álló novellaciklusaihoz. [6]

A *Keresztek* első elbeszélései erdélyi és országos irodalmi lapokban jelentek meg, amilyen a *Havi Szemle*, a *Pesti Napló*, a *Vasárnapi Újság*, az *Erdélyi Híradó*, az *Ország-Világ*, a *Koszorú*, a *Magyarország* és a *Nagyvilág* és a *Regényvilág*. E sokszínűség mutatja, hogy a fiatal, huszonéves író örömmel helyezte el írásait, ahol csak tudta. Kiadói szerződése alapján a végül megjelenő kötetbe ugyan két olyan írást is kellett volna adni, amelyet még sehol sem közöltek, végül azonban csak egy ilyen szerepelt benne a tíz között, az *Emlékek*. [7] Mégsem jelenthető ki egyértelműen (legfeljebb jogi szempontból), hogy Petelei megszegte a kiadójával, a Révai Testvérekkel kötött szerződést. Az író ugyanis folyamatosan, közlésről közlésre változtatta, javította, csiszolta és növelte műveinek szövegét, s ezeket az új és egyre jobb változatokat tulajdonképpen újabb műveknek tekintette. Ezekről az átszerkesztésekről már az is sokat elárul, hogy a *Keresztek* négy írásának még a címe is megváltozott a kötetbe illesztéssel. [8]

Petelei alapvetően a könyvbeli megjelenéseket tekintette véglegesnek: nem véletlen, hogy hagyatékában olyan sok, később posztumusz kötetbe foglalt, de életében legfeljebb újságban megjelent írás volt. Saját szemlélete szerint ezeket még nem fejezte be. *“Egy szemétdomb az én irkafirkám, amik alá el van temetve egy csomó hű óhajlás, egy csomó jó reménység, becsületes törekvés. Semmit sem írtam meg úgy, ahogy szerettem volna, s már nem fogok írni. Nem tudok már. Pedig van még egy csomó megírni valóm.”* –írja Gyalui Farkasnak, barátjának 1902 áprilisában, nem egészen egy évvel azelőtt, hogy *Az élet* szerkesztési munkálatai megindultak. [9]

Nem csoda tehát, hogy *Az életet* sokan önkényes, ráadásul igen pesszimista alapokon nyugvó válogatásnak tekintik: minden belekerülő írás Petelei választása volt ugyanis, s másokat nem tartott kiadásra érdemesnek. Választási szempontnak azt tekintette, hogy a végül megjelent harminckét novella 1898 és 1904 között eredetileg a *Pesti Napló*-ban látott napvilágot, amely az 53 éves író kedvelt orgánuma volt. A tervezett, de meg nem valósult életműkiadás helyett így született meg ez a kétkötetes, reprezentatív, utolsó gyűjtemény, amelyet a Franklin Társulat adott ki.

A *Keresztek*et és *Az életet* még egy érdekesség összeköti. Mindkettőnek van alcíme: előbbinek a *Tíz rajz*, utóbbinak a *Történetek, képek*. Petelei több más könyvének is adott ilyen (műfajjelölő?) alcímet. A *Jettié: Képek, történetek*. A *Felhők: Elbeszélések*. A *Vidéki embereké: Novellák*. (Az *én utcámnak* nincs ilyen, itt viszont a kötet címadása Petelei egyik ciklusára utal.) Míg a *Felhők* és a *Vidéki emberek* a kortársak elvárását követik a személytelen, praktikus műfajmegjelöléssel (*novella*, *elbeszélés*), a *rajz*, *történet*, *kép* visszatérő szóhasználatával valószínűleg közelebb áll Peteleihez. Legtöbb novellája ilyen alcímmel jelent meg első, újságközlésben is. Ez a képzőművészethez közelíti történeteit, mintha azok lényege a portré, a

tájkép, az életkép volna: vagyis a jellemrajz, a korfestés, a szereplőleírás, a jelenetező cselekményesség és egy-egy hangulat bemutatása.

Többször szóba kerültek már Petelei ciklusai. Ez is összeköti ugyanis az első és az utolsó kötetet. Szabályos történetfűzért először második kötetébe illesztett be (ez volt a *Szomszédaim Az én utcámban*, amely a könyv tizenkét novellájából hetet foglalt magába). Majd szerepelt ilyen a *Jettben* (mégpedig az otthonosan visszautaló „Az én utcámból” címen, amely négy novellából állt a kilenc darabot magába foglaló kötetben). Végül harmadszor *Az élet Apró képek* ciklusát szerkesztette meg, itt az első kötet tizenkilenc novellájából kilenc tartozott a ciklusba. Látszólag tehát a ciklusforma csak a *Keresztek* megjelenése után tűnt fel. Ez az egyetlen olyan Petelei kötet azonban, amelynek mottója van: „Minden ember vállán a Krisztus keresztyje / Rettenetes terhe, / Egészen a sírig.” [10] Ez a régi erdélyi ének (amelynél kifejezőbben egyébként semmi sem foglalhatná össze Petelei teljes novellatermésének alaphangulatát) valójában ciklussá köti egybe, egységes kötetkompozícióba rendezi el a *Keresztek* tíz különböző keletkezésű és cselekményű novelláját. A könyv elejére illesztésétől kezdve hangsúlyossá válik, hogy a tíz elbeszélést a szenvedés motívuma tartja össze. Erre utal a könyv címe is. Mindez nemcsak Petelei tudatosságát, de korai, már ciklusokban való gondolkodását is mutatja. Török Zsuzsa feltételezése szerint az utcatörténetek összefüggő sorozatainak megírását a női olvasóközönség érdeklődésének felkeltése indokolhatta. [11] Ha azonban felismerjük a ciklusszerkesztés és a kötetbeli ciklusban gondolkodás korai jeleit a *Keresztekben*, a kezdő író legelső, bemutatkozó kötetében is, úgy érezhetjük, talán kevésbé az olvasói elvárásnak való megfelelés, inkább a határozott írói elképzelések szülhették a későbbi ciklusokat is.

Összehasonlítva a két kötetet, sok mindenről lehetne még írni, amivel korábbi tanulmányaimban már foglalkoztam: a címadás és névadás jellegzetességeiről, a novellák tipikus indításáról és zárásáról (itt mindenképpen sok az eltérés: mivel a korábbi novellák ezen részei tényszerűbbek, sőt párbeszédeseek, a későbbieké líraibbak, emlékezők), a novellákban feltűnő jellegzetes tárgyakról, szimbólummá emelkedő, visszatérő fogalmakról vagy akár a levélforma mindkét kötetben megjelenő használatáról. Ezúttal azonban csak egyetlen dolgot emelnék ki: a *Keresztek* és *Az élet* egy-egy, azonos című, sőt sokban azonos cselekményű elbeszélését, amelyek afféle variációk egy témára, s érdekes módon mindkettőnek *A nagyapó* a címe.

A korábbi történet először 1879-ben jelent meg a *Vasárnapi Újságban*. [12] Később Petelei megtoldotta címét egy névelővel, s a tíznovellás *Keresztek* negyedik elbeszéléseként illesztette kötetbe. A kritikai kiadásban hét oldalt tesz ki. [13] A későbbi írás első változata mintegy tíz évvel később keletkezett. Az 1898-ban a *Pesti Naplóban* megjelenő változat még *Az új idő* címet viselte. Később közölte a *Vasárnapi Újság* 1900-ban, ekkor már *A nagyapó* címen. Közben azonban Petelei írt egy másik elbeszélést is, az 1889-ben a *Kolozsvárban* közölt *A bácsit* is. *Az élet* kötetbe bekerülő, végleges változatnak tekinthető *A nagyapó*t a fenti írásainak az összeolvasztásával írta meg: az alap a folyóiratbeli *A nagyapó* szövege, ám *A bácsi* számos eleme is átkerült a műbe a szerkesztés során. Ez a novella a kritikai kiadásban hatoldalal, s az első kötet legelső darabja: ezzel kezdődik Petelei utolsó könyve. [14]

A korábbi novella családi történet. Főhősét, a nagyapát, vagyis Niczi bácsit fiúunokája keresi meg levélben. Édesapját egykor kitiltották a házból, de ő most szeretné feloldani az átkot, s szívesen hazatérne nagyapjához. A nagyapó magányosan és szinte szeretetlenül tengeti életét: lányunokáján, a naiv Esztikén kívül mindenkije meghalt. Barátaival, Bogos szabóval és Jánosi urammal már alig van miről beszélgetnie: leginkább csak a halálra készül. Épp ezért megengedi Károlynak a hazatérést, s alig várja, hogy élete egy utolsót változzon. Sosem ölelheti azonban meg a fiút. Épp abban a pillanatban hal meg, amikor Károly hazatér.

A későbbi novellában – amely szintén családi történet – sok cselekménybeli hasonlóságot találni. A főhős itt is a nagyapó, Márton bácsi, s szintén egy fiúunoka hazatéréséről van szó. Márton bácsi azonban nem özvegy: békés öregségben él szeretett feleségével, Cica nénivel. Múltja ugyanúgy sok tragédiát hordoz, mint Niczi bácsié. Négy gyermekét veszítette el: egyik fia 1849-ben halt meg, másik fiát a himlő vitte el, egyik lánya a torokgyíknak esett áldozatul, másik lánya pedig megszökött egy német őrmesterrel. Hazaérkező unokája épp ennek a negyedik, méltatlan gyermekének a fia, Dagobert, akit azonban az idős házaspár szeretettel invitál meg házába. A hazaérkező fiú azonban csalódást okoz: önző, műveletlen, felelőtlen és tapintatlan, ostobaságokat beszél, s „szocialistának”, felhő-kakukkvárakat építőnek bizonyul. Miután

megfogalmazza életfilozófiáját – *“ott a hazám, ahol jól megy a dolgom”* – Márton bácsi végül kitiltja a házából, amelyben ezután ismét magára marad Cica nénivel: immár végleg.

Bár mindkét elbeszélés generációk összeütközésének története sok azonos elemmel (a házból való kitiltástól a hazatérő fiúunokán át a tragikus családtörténetekig), jelentős eltérés mutatkozik a két cselekmény végkicsengése között.

Mindkét nagyapó bánja a múltat, bánja, hogy gyermekét elküldte a háztól. Ám míg az első esetben nem tudjuk, mi lehetett ennek az oka, így feltételezhetjük, hogy Niczi bácsi esetleg indokolatlanul gerjedt haragra és bánt kegyetlenül a fiával, a második esetben egyértelmű, hogy Márton bácsi okkal csalódott a leányában. (A német – talán inkább osztrák – őrmesterrel való becsstelen elszökés tökéletes pandant-ja a fiú történetének, aki a szabadságharcban életét adta a hazájáért.)

Mindkét nagyapó jóvá akarja tenni indokolt vagy indokolatlan döntését, így hazahívja, hazavárja unokáját. Niczi bácsi már nem érheti meg a megbocsátás pillanatát: ám egész viselkedésével megbocsát. Márton bácsi viszont megbocsátásra törekszik, s teljes testi és lelki egészségben kell szembesülnie vele: a megbocsátás nem létezik, vagy legalább is nem érdemes megbocsátani. Így Niczi bácsi halálának meséje megkönnyebbülést és kiegyenlítést hoz, a családgyesítés tulajdonképpen sikerül benne, még ha csak az élet utolsó pillanatában is, Márton bácsinak viszont lánya után az unokájában is csalódnia kell, s ez talán keserűbb tragédia, mint bármelyik korábbi volt.

Ez a második, feloldatlan történet ezért nem romantikus és felemelő befejezésű, mint előde. Furcsa módon arról *A nagyapóról*, amely egy idős ember halálának története, úgy érezhetjük, jó véget ér. Az a novella viszont, amelyben a főszereplőknek tulajdonképpen semmi baja nem esik, s az unoka látogatásának közjátéka után élhetik tovább az életüket ugyanúgy, mint korábban, mélyen tragikus. Az idős ember csalódásának története végzetesebb és sötétebb, mint egy másik halálé.

Hiba lenne azonban mindezt Petelei erősödő depressziójával, sötétedő világlátásával magyarázni. Inkább írásainak fokozott sűrítésében, a nagyobb témák többértelmű feldolgozásában kell a magyarázatot keresni.

Mindkét írásban feltárul egy idős ember gondolkodásmódja. Niczi bácsi története azonban inkább hangulatokkal telt – s szinte démonian békés módon teremti újjá egy haldokló tudatállapotát monológfioszlányok, egy levélrészlet, régi szövegek, egy gyerekdal és egy ima felmerülésével az elme és személyiség határán. Márton bácsi cselekményesebbnek tűnő, párbeszédekkel halmozott története, amely megszólítja, s állásfoglalásra kényszeríti olvasóját, bonyolultabb problémákat dolgoz fel. Erkölcsi kérdések éppúgy felmerülnek benne, mint az, megváltoztatható-e a múlt a jelen cselekedeteivel?

Mind a két írást anekdotikus ábrázolásmód jellemzi, s a két öregúr típusrajza kiváló. Ám igazán a második írás adja pompás rajzát egy magyar nemesnek, amolyan Gyulai Pál vagy Jókai Mór-féle értelemben. Első közelítésben társadalmi-nemzeti kérdések jelennek meg a második *A nagyapóban*: a “német” Dagobert és a “magyar” Márton bácsi összecsapása azonban sokkal általánosabb érvényű. Két generáció, két életstílus és két elvárás találkozik össze és válik szét kibékíthetetlenül a történetben.

Az első novella erénye az álomszerű, képekből és emlékfioszlányokból összerakott érzékletes narráció. A második azonban – megőrizve ezt a jellegzetességet – az egyszerű, szomorú, mégis békés cselekményt drámai, felkavaró történetre cseréli.

Köszönhetően a költőiségnek, drámaiságnak, a lezáratlanságnak, az első téma újabb változatát olvasva tapasztalhatjuk, Petelei mennyivel érettebb elbeszélő volt már *Az élet* megjelenése idején, ám azt is, az első perctől kezdve milyen tudatosan építette ki írói világát. Utolsó könyvében mesterfokon kezeli azokat az eszközöket, amelyeket már első kötetében is használt. Ugyanolyan és mégis más: korának egyik legjobb elbeszélője.

Irodalomjegyzék

- [1] Petelei István (1852, Marosvásárhely – 1910, Kolozsvár), novellista, hírlapíró, lapszerkesztő, a Kelet, a Kolozsvári Közlöny, majd az általa alapított Kolozsvár folyóirat munkatársa, irodalomszervező, a Kemény Zsigmond Társaság tagja, az Erdélyi Irodalmi Társaság megalakulásának kezdeményezője. Életében 7 novelláskötete és egy hosszú

- elbeszéléskönyve jelent meg. Életrajzi jegyzet POZSVAI Györgyi, *Jegyzetek* = PETELEI István, *Őszi éjszaka*, vál. P. Gy., Bp, Anonymus, 2002, 216. alapján.
- [2] A regényt először a Petelei szerkesztette *Kolozsvár* közölte 1887-ben, másodjára a *Pásztortűz* 1923-ben. Könyvben 1924-ben látott napvilágot, s benne szerepelt a *Sebestyén Eszti* című elbeszélés is: P. I., *Egy asszonyért*, Kolozsvár, Haladás, 1924.
- [3] PETELEI István *Összes novellái* I-II., s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Csokonai Könyvtár 13., Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007
- [4] A *Honvágyról* már írtam egy részletes elemzést, amely a terjedelem jelentőségét is figyelembe veszi: BÁRDOS Dóra, *Komédia hideg időben: Petelei István Honvágy című novellájáról*, Elektronikus Könyv és Nevelés, XIII. évfolyam, 2011/4 (utolsó lekérés: 2015. november 5.).
- [5] KOZMA Dezső, *Egy erdélyi novellista – Petelei István*, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1969, 21-22.
- [6] Ezekről az „utcatörténetekről” Török Zsuzsa írt érdekes tanulmányt, elemzésében azonban *Az élet kötet Apró képek* ciklusának a legkevésbé sem „Az én utcám”-ban játszódó darabjai elő sem kerülnek: vagyis ezt a ciklust különválasztja a többitől. TÖRÖK Zsuzsa, „Az én utcám”. *Petelei novellák ciklusok rendszerében* = T. Zs., *Petelei István és az irodalom sajtóközege*, Bp., Ráció, 2011, 59-83.
- [7] TÖRÖK Zsuzsa, *Jegyzetek* = PETELEI István *Összes novellái* I-II., s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Csokonai Könyvtár 13., Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 584.
- [8] BÁRDOS Dóra, *Címek és címadási jellegzetességek Petelei István novellisztikájában* = *AGTEDU 2012 – A Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából rendezett tudományos konferencia kiadványa*, Kecskemét, Kecskeméti Főiskola, 2013, 79-84.
- [9] *Petelei István irodalmi levelezése*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bukarest, Kriterion, 1980, 213.
- [10] PETELEI István *Összes novellái*, 7.
- [11] TÖRÖK Zsuzsa, „Az én utcám”, 76, 83.
- [12] Adatok: TÖRÖK Zsuzsa, *Jegyzetek* = PETELEI István *Összes novellái* I-II., s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Csokonai Könyvtár 13., Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 583-584, 630.
- [13] PETELEI István, *A nagyapó* = PETELEI István *Összes novellái* I-II., s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Csokonai Könyvtár 13., Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 31-37.
- [14] PETELEI István, *A nagyapó* = PETELEI István *Összes novellái* I-II., s. a. r. TÖRÖK Zsuzsa, Csokonai Könyvtár 13., Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 443-448.

formázáshoz. A szövegben [1] alakban hivatkozzon a forrásra.

- [15] “Zotero Style Repository,” Roy Rosenzweig Center for History and New Media. [Online]. Available: <http://www.zotero.org/styles>. [Megtekintés: 19-Mar-2014].